

HALMAI GÁBOR

Döntsünk-e Rousseau mellett?

Habermas egy más olvasata

A *Politikatudományi Szemle* 1994. évi 2. számában Pokol Béla „Empirikus kontra intellektuális demokrácia” címmel Jürgen Habermas és Ronald Dworkin demokrácia-felfogását veti össze. Írásával a szerző híveket igyekszik toborozni a Habermasnak tulajdonított, Rousseau által ihletett empirikus demokráciának a Dworkin nevéhez kapcsolódó, a kanti morálfilozófiára épülő intellektuálisként emlegetett demokrácia-fogalommal szemben. Ez még önmagában nem lenne elegendő ok a vitára, csak hogy úgy gondolom, Pokol álláspontját Habermas 1992-ben megjelent *Faktizität und Geltung* (FuG) című jogelméleti monográfiájának téves olvasatára alapozza.

LIBERÁLIS VAGY REPUBLIKÁNUS FELFOGÁS?

Habermas a jog és a demokratikus jogállam diskurzus-elméletével – ahogyan vállalkozását könyvének alcímében jelöli – saját szavai szerint tulajdonképpen egy a liberális és a republikánus felfogás előnyeit ötvöző, ugyanakkor hátrányait kiküszöbölő teória kialakítására tett kísérletet. Vagyis – Pokol Béla értékelésével ellentétben – Habermas maga sem minősíti felfogását tisztán republikánusnak. A republikánushoz hasonlóan középpontba állítja a politikai vélemény- és akaratképzési folyamatot, ugyanakkor nem fogadja el azt a kiindulópontot, mely szerint a nép mint a szuverenitás hordozója nem képviselhető magát. Vagyis a klasszikus liberalizmussal ellentétben elfogadja, hogy a demokratikus akaratképzésnek nem kizárólag a politikai hatalom legitimálása a funkciója, de reálisabbnak tartja azt a liberális felfogást, hogy demokratikus jogállamban a néptől eredő hatalmat az alkotmányos szerveken keresztül gyakorolják.¹ Máskép-

pen fogalmazva, Habermasnak a politikai döntéseket megelőző széles körű egyeztetéseket előtérbe állító modellje a demokratikus folyamatnak erősebb normatív töltést ad, mint a liberalizmus, de gyengébbet, mint a republikanizmus. A demokratikus vélemény- és akaratképzés eljárásai nála többet jelentenek a pusztá legitimációnál, de kevesebbet magának a hatalomnak a közvetlen gyakorlásánál; egyfajta áttételként szolgálnak. A republikanizmus egyik fő képviselőjével, Hannah Arendt-tel ellentétben Habermas elfogadja, hogy a politika fogalma kiterjed az adminisztratív hatalom alkalmazására is. Ez az adminisztratív hatalom viszont csakis a kommunikatív hatalomból származhat, mégpedig demokratikus jogállamban a jog közvetítése révén.

A diskurzus-elmélettel Habermasnak, midőn a liberális és a republikánus felfogások optimális elegyét igyekszik előállítani frankfurti laboratóriumában, egyben jogállamiság és demokrácia helyes keverési arányát is meg kell határozni. Ez vezeti el az alkotmánybíráskodás szerepének és legitimitásának értékeléséhez. Ehhez mintegy előtanulmányként szolgált a *Volkssouveränität als Verfahren* című, 1988-as írás, amelyet a FuG-kötet függeléke is tartalmaz. Ebben Habermas két változatát különbözteti meg a Rousseau-i „többségi diktatúra”-val kapcsolatos kritikának. Az egyik csoport képviselői a hatalommegosztó jogállam eszközeivel igyekeznek gátat szabni a demokráciának. Habermas mindenekelőtt Alexis de Tocqueville-t sorolja ide, aki a népszuverenitást mint egyenlőségi elvet fogja fel, melyet korlátozni kell. Ha ugyanis az alkotmányos állam a hatalommegosztással nem szab határt a nép demokráciájának, akkor az egyén szabadságai veszélybe kerülnek.

Habermas felfogásában a Rousseau-i tanok kritikájának másik változatát azok képviselik, akik átértelmezik a népszuverenitás elvét, mégpedig oly módon, hogy az csak egy differenciált vélemény- és akaratképzési folyamat diskurzív feltételei között juthat kifejezésre. E nézet első képviselőjeként Habermas a délnémet demokrata gondolkodót, Julius Fröbelt nevezi meg. Fröbel egy 1848-ban született röpiratában kidolgozott egy nem utilitarista összakaratra épülő felfogást, amely szerint az összakaratnak vita és minden polgár szabad akaratából eredő szavazata révén kell kialakulnia.² Egy évvel korábbi munkájában pedig érdekes módon összekapcsolta a szabad vita elvét a többségi elvvel. Rousseau-val ellentétben Fröbel nem korlátozza a gyakorlati észet az általános törvény egyszerű formájára, hanem a vélemény- és akaratképződés folyamatába helyezi. Ez megóvja őt a véleménypluralizmus leértékelésétől: „A meggyőződések egysége szerencsétlenség lenne a tudás haladása szempontjából; a társadalom ügyeinek céljában megnyilvánuló egység szükségszerű.”³

Úgy gondolom tehát, hogy megengedhetetlen leegyszerűsítése a habermasi felfogásnak az a Pokol Bélától származó interpretáció, miszerint Habermas Rousseau és Kant közül az előbbi és a demokrácia javára dönt. Habermas ugyanis, mint látható, nagy súlyt fektet a liberális jogállamiság elveire és a Rousseau-i demokrácia-felfogás bírálatára, nem titkolva, hogy inkább Fröbel kritikájával azonosul.

AZ ALKOTMÁNYBÍRÁSKODÁS ÉRTÉKELÉSE

Pokol Béla, miként több írásában, most is felveti az alapjogi alkotmánybírászkodásnak azt a valóban legizgalmasabb kérdését, vajon annak mennyire kell „törvénybarátnak” lennie, illetve meddig mehet el a jogi elvek által meghatározott „aktivizmusban”? A dilemmát ezúttal Dworkin és Habermas vitájaként írja le, és saját álláspontját Habermas felfogása által megerősítve látja. Nézzük meg, valóban igazolja-e Habermas Pokol álláspontját?

Kétségtelen, hogy az igazságszolgáltatás és a törvényhozás viszonyának tárgyalását Habermas a FuG VI. fejezetében Ronald Dworkinnak a korábbi fejezetekben ismertetett javaslata polémiájával kezdi. Dworkin a hatályos jognak az igazságszolgáltatás általi, elméletvezérelte értelmezését tartja szükségesnek. Mint ismert, számos munkájában kifejtette azt a felfogását, hogy az alkotmány nem konkrét szabályok lajstroma, hanem elvek chartája, melyet koherens rendszerben kell értelmezni és érvényre juttatni.⁴ Ebből pedig az következik, hogy a bírának a konkrét eseteket nem egyszerűen az alkotmány betűi, hanem absztrakt klauzuláiból levezetett elvek alapján kell eldönteniök. Dworkin szerint az alkotmány ilyen, rendszerként történő értelmezése egyébként sokkal inkább jogfilozófiai meggyőződés, semmint tisztán liberális vagy konzervatív álláspont.⁵

Habermas dilemmája a dworkini tanokkal kapcsolatban az, vajon miként képes az ekként működő igazságszolgáltatás – elsősorban is az alkotmánybírászkodás – megmaradni a jogállami hatalommegosztás keretei között, anélkül, hogy sértené a demokratikusan megválasztott törvényhozás hatásköreit, aláásva ezzel az igazságszolgáltatás szigorú törvényhez kötöttségét.

Habermas kritikájának tárgya mindenekelőtt a Német Szövetségi Alkotmánybíróság joggyakorlatának az a módszere, mely az elvekre orientálódást az értékek mérlegelésével azonosítja. A bírálókat egy, a karlsruhei bírák által kidolgozott „érték-mérlegelési elméletre” (Güterabwägungs-theorie) vonatkozik. Ennek legismertebb kifejeződése az 1958-ban hozott híres Lüth-ítélet. Ennek indokolása szerint az Alaptörvény nem értéksemleges rendszer, alapjogi fejezetével az alkotmányozó egy objektív értékrendet is megfogalmazott. Ennek az értékrendnek a középpontjában a társadalmi közösségben személyiséget szabadon kibontakoztató ember és méltósága áll. Az alkotmányos rendnek ez az alapértéke az egész jogrendszerre érvényes, a törvényhozást, a végrehajtást és az igazságszolgáltatást egyaránt kötelezi. A mérlegelés kiindulópontja a konkrét ügyben az volt, hogy az alkotmánybírák felfogása szerint a szabad véleménynyilvánítás alapjoga – mint az emberi személyiség közvetlen kifejeződése – egyike a legfontosabb emberi jogoknak.

Habermas a német alkotmánybírósági gyakorlat mellett elemzi az amerikaiakat is, ahol talán még világosabb az elhatárolás az alapjogok mint jogelvek, illetve mint értékorientációk között. Ennek megnyilvánulása

nulása az amerikai alapjogi bíraskodás magját képező első alkotmánykiegészítés megfogalmazása: „A Kongresszus nem alkothat törvényt vallás alapítása vagy a vallás szabad gyakorlásának eltiltása tárgyában; nem csorbítja a szólás- vagy sajtószabadságot; nem csorbíthatja a népek a békés gyülekezéshez való jogát, valamint azt, hogy a kormányhoz forduljon panaszok orvoslása céljából.” Ezt egészítette ki az 1868-ban ratifikált 14. kiegészítés azzal az immár procedurális követelménnyel, amely megtiltotta a tagállamok törvényhozásának, hogy bárkit megfosszanak szabadságaitól. A szólásszabadság kitüntetett értéként kezelését jelzik a harmincas évek legendás amerikai legfelsőbb bírósági bírójának, Benjamin Cardozónak szavai, aki a kifejezés szabadságát „bizonyos értelemben minden szabadság alapjának” nevezte.

Az alapjogoknak ezek az alkotmánybíróságok általi rangsorolásai nyilvánvalóan morális megfontolásokon alapulnak. Habermas diskurzus-elméletét értékelve azt mindenképpen meg lehet állapítani, hogy a jog legitimitásának egyik feltételeként a morális megalapozottságot tekinti. Vagyis Habermas határozottan fellép a jog morális semlegesítése ellen.⁶ Ugyanakkor kétségtelen, hogy a legitimitás szempontjából legalább ilyen fontosnak tartja a jogi döntési eljárások olyan procedurális intézményesülését, amely lehetővé teszi átjárhatóságukat a morális diskurzus számára. Ezért is elemezte a téma kapcsán kiemelten a törvényhozás demokratikus eljárásának az alkotmánybíróságok általi védelmét.

Habermas felfogása szerint az alkotmányos alapjogokra nézve tartalmuknál is fontosabb kérdés az, hogy miként jönnek létre ezek a jogok, hogy a polgár milyen módon és mértékben tudja érvényesíteni kommunikációs és részvételi jogait. Ez, a demokratikus eljárásokat középpontba helyező alkotmányfelfogás az alkotmánybíráskodás legitimitációs problémájának is demokrácia-elméleti fordulatot ad. Az amerikai vitákban ez a probléma is még nyilvánvalóbban kifejeződik, mint a kontinensen. A Habermas által oly sokszor idézett J. H. Ely szerint például az alkotmány szubsztanciáját nem a materiális, hanem az olyan formális szabályok adják, mint az equal protection vagy a due process. Ebben a perspektívában nyernek kitüntetett jelentőséget a demokratikus akaratképzésben konstitutív jellegű kommunikációs és részvételi jogok.

Habermas a demokratikus eljárás szerepének értelmezésében döntő különbséget fedez fel a „liberális” és a „republikánus” paradigmák között. Liberális felfogás szerint a politikai folyamat lényegét tekintve a pozíciókért folytatott permanens harc, ezzel szemben republikánus megközelítésben a politika a társadalmastítási folyamat egészét végzi. A kétféle álláspont természetesen az állampolgári státus megítélésében is eltérő. Míg liberális szemszögből ezt a státust a negatív jogok mértéke határozza meg, addig republikánus nézőpontból az állampolgári jogok – mindenekelőtt persze a politikai részvételi és a kommunikációs jogok – sokkal inkább pozitív jellegűek. Az állampolgári szuverenitás lényegében visszaszorul a diskurzív vélemény- és akarat-

kialakítás jogilag intézményesített eljárásaiba. Ez a deliberatív politika modellje. A politika ilyen republikánus értelmében – hatáskörének keretei között – az alkotmánybíráskodásnak is abba az irányba kell hatnia, hogy a törvényalkotás folyamatában megvalósuljon a deliberatív politika.

Habermas tehát abban a tekintetben valóban osztja a megújult republikanizmus amerikai felfogását, hogy az alkotmánybíráskodás szerepét a társadalmi hatalmaknak az állam és a társadalom szétválasztásával ellentétes tirannizmusa elleni harcban a deliberatív demokrácia őrzésében látja. Az további kérdés, hogy az alkotmánybíróóságok funkciójuk gyakorlása során mennyire lehetnek offenzívek a törvényhozással szemben. Habermas véleménye ebben a Magyarországon is aktuális vitában az, hogy az alkotmánybírói testületek aktivizmusának, illetve visszafogásának mértéke in abstracto nem dönthető el. Mindenesetre azt legszögezi, hogy amennyiben az alkotmányjogok rendszerének értelmezéseként fogható fel, akkor egyenesen kívánatos az alkotmánybíróóság offenzív magatartása.

Mindent összevetve, úgy gondolom, hogy Habermas diskurzus-elmélete olyan szellemi kísérletként értékelhető, amely a republikánus és a liberális államkoncepció előnyeit – a nyilvános vélemény- és akaratképzést egyfelől, és a jogállami alkotmányosságot másfelől – megpróbálja a deliberatív jog és politika procedúrájának kategóriájában elegyíteni, lehetőség szerint kiküszöbölve a komponensek hátrányait. Ha elfogadjuk az alkotmányjogi elméleteknek Bruce Ackermantól származó hármas csoportosítását, akkor Habermas diskurzus-elméletét abba a kategóriába kell sorolnunk, amely elutasítja a többségi akarat mindenhatóságát vallók álláspontját is.⁷

KITÉRŐ A MAGYAR ÉRTELMISÉGRŐL

Az írás végén – mint az utóbbi időben oly sokszor – Pokol Béla ismét szükségét érezte, hogy megismételje figyelmeztetését a „maroknyi fővárosi értelmiségi gurunak” a tömegmédiákban élvezett, a parlamentáris demokráciát egyebek között az aktivista alkotmánybíráskodás elfogadásával fenyegető befolyását illetően. Ezt az általa militánsnak bélyegzett értelmiségi csoportot másutt az SZDSZ szociálliberális szárnyával hozza összefüggésbe, és a nemzeti vonallal szembenállóként definiálja, miközben úgy vélekedik, hogy a nemzeti–polgári pozíció a pártok szintjén az MDF, Fidesz, KDNP, FKgP között oszlik meg.⁸ Furcsa módon, e nyilvánvalóan politizáló célzatú, kirekesztő tartalmú véleménynyilvánítással a szerző mintha éppen a professzionalizálódott értelmiségi általa másutt megfogalmazott ideáljának mondana ellent.⁹ Pokol szerint ugyanis a megindult parlamentarizálódás fejlődését gátolja a direkt módon politizáló, a közéletben elkötelezetten fellépő „diffúz értelmiségi”, akinek első történelmi

megtestesülése a száz évvel ezelőtt hazaárulási perben antiszemita indokokból igazságtalanul elítélt Dreyfus kapitány védelmére kelt „francia intellektuel”.

* * *

Összefoglalva, az olvasónak azt tanácsolom, hogy mielőtt megfogadja Pokol Bélának a cikk végén tett javaslatát, és Rousseau mellett dönt, vegye tekintetbe Benjamin Constant intelmeit, aki hevesen bírálta a Rousseau *Társadalmi szerződésében* kifejeződő szabadságfelfogást, melynek értelmében a köztársaság polgára számára a szabadság nem jelenthet mást, mint a közakaratnak való megfelelést. Constant kritikája szerint a demokrácia lefegyverezhet egy adott oligarchiát, egy kiváltságos egyént vagy kiváltságos egyének csoportját, de ettől még éppoly könyörtelenül elnyomhatja az egyéneket, mint a korábbi uralkodó. Ezért úgy véli, a fő kérdés nem az, hogy kinek a kezében van a hatalom, hanem az, mennyi hatalom összpontosulhat egy kézben.¹⁰

JEGYZETEK

- ¹ A könyv egyik filozófus recenzense az elmélet ez utóbbi vonását egyenesen úgy értékelte, mint Habermas „jogállami fordulatát”, illetve „békekötését a jogállammal”. Lásd Ludwig Siep: *Mit Radikalen vernünftigen Reden?* *Spiegel*, 1992. 43.
- ² Julius Fröbel: *Monarchie und Republik*. Mannheim, 1848. 6. old. Idézi Habermas: *FuG*, 613. old.
- ³ Julius Fröbel: *System der sozialen Politik*. Mannheim, 1847. Újabb kiadása: Scientia Verlag, Aalen, 1975. Az idézett rész e kiadás 106. oldalán található. Idézi Habermas: *uo*.
- ⁴ A jogi szabályok és jogelvek megkülönböztetését, illetve az elvekre alapozott érvelés (arguments of principles) részletes kifejtését lásd Ronald Dworkin: *Taking Rights Seriously*. Harvard University Press, 1978. c. könyvének 2., illetve 5. fejezetében.
- ⁵ Vö.: *The Center Holds!* *New York Review of Books*, 1992. augusztus 13.
- ⁶ Hasonlóan értékeli Habermas diskurzus-elméletét Papp Zsolt: *Olvásónapló* című írásában (*Kritika*, 1992/8.), valamint Felkai Gábor Habermas-monográfiájának VI. fejezetében (*Jürgen Habermas*. Áron Kiadó, 1993.).
- ⁷ Ezt nevezi Ackerman dualista demokrácia-felfogásnak, szembeállítva ezzel a monista demokrácia híveit – köztük a Supreme Court legendás bíróját, Holmest –, akik a többségi akarat érvényesítésére helyezik a súlyt, illetve az alapjogok védelmét elsődleges feladatnak tekintő „rights foundationalist”-okat, akik közé Ronald Dworkint is számítja.
- ⁸ Lásd A politikai hatalom két forrása. *Magyar Nemzet*, 1994. július 9., és A polgári nemzeti pozíció. *Magyar Nemzet*, 1994. július 23.
- ⁹ A „francia intellektuel” visszatérése. *Világosság*, 1994. 4.
- ¹⁰ Idézi Isaiah Berlin: *Négy esszé a szabadságról*. Helikon, 1990. 429. old.